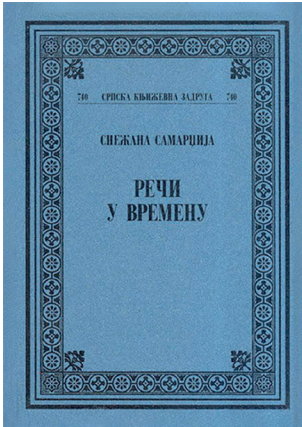

Приказ

О усменој и (за)писаној речи

Снежана Самарџија. *Речи у времену*. Београд: Српска књижевна задруга, 2018, 600 стр.

Као седамсто четрдесето издање сто десетог Кола Српске књижевне задруге из Београда објављена је 2018. године књига проф. др Снежане Самарџије *Речи у времену*, у којој су обједињене студије настале током протекле три деценије. Ауторка је истраживала веома сложене односе и закулисне путеве укрштања и утицаја између усмене и записане речи, и то у распону дужем од два века – од Доситеја Обрадовића, родоначелника нововековне и модерне српске књижевности, па све до савремених аутора, попут песника Милосава Тешића и приповедача Радована Белог Марковића. У својеврсној типологији,

успостављеној у уводној студији књиге, „Сказано, списано и написано. Српско усмено стваралаштво и писана реч“, међусобна преплитања и суживот усменог народног стваралаштва и српске књижевности прате се дубоко, још у словенској древности, јер „пређе“, како је то у деветом столећу у уводу дела *О писменах* записао Чрноризац Храбар, „Словени не имаху књига, већ (су) цртама и резама бројали и гатали, будући да су били пагани“. У миленијумском распону, потом, ауторка даје сажет, али исцрпан преглед помена и транспозиција усмене компоненте у јужнословенским и српским изворима и литератури – да би се у делима писаца с краја 18. и током 19. века успоставио склад европских токова и народног стваралаштва.

Посвећени образовању читалаца, писци епохе просветитељства у својим делима радо заступају народне пословице, афоризме, басне, параболе и друге варијанте једноставних жанрова. Снежана Самарџија истиче да се у Доситејевим далматинским списима, у одељцима *Ижице* и *Басана*, најбоље уочавају такви поступци и да се, уз светске пословице и басне, код Доситеја равноправно јављају и оне из домаће традиције и то илуструје табеларним прегледом, налазећи Доситејевим примерима варијанте у потоњим збиркама народних

умотворина. Указујући на преплитања жанрова, ауторка је пратила динамичне везе које је басна у Доситејевим делима успоставила са сродним формама усменог фонда – пословицама, питалицама, етиолошким предањима, шаљивим причама и анегдотама, у чију је радњу неретко био укључен и сам Доситеј. Доситејева жеља да његове књиге разумеју српски синови отворила је простор усменој књижевности, али не и свим њеним врстама, па ауторка запажа отпор према народним сујеверјима, веровањима, демонолошким предањима, али и бајкама које нису одговарале његовом рационалистичком духу, те закључује да су Доситејева дела била резултат вишеструких прожимања писане и усмене речи и да су утицала на ширење и популарност фолклорног фонда код писаца следећих нараштаја.

Продор усменог стваралаштва у књижевно ткиво особито се интензивирао у епохи романтизма. Захваљујући општем одушевљењу народним духом, традиционална култура прожела је све области литературе, а за европски учени свет Вук Караџић постао је аутентични сведок и припадник богате и живе традиције. Испитујући особености казивања у историографском штиву Вука Караџића *Прва година српског војевања на даије (Даница, 1828)*, Снежана Самарџија је указала на доминантне поступке епизације историјске грађе, особито у погледу приказа Сече кнезова и у опису *Боја на Чокешини*, као и у грађењу сцена (погибија дахија на Адакалу) и при карактеризацији ликова браће Недића, Ђорђа Ђурчије, Јакова Ненадовића и Карађорђа. На пример, у лику Ђорђа Ђурчије ауторка препознаје низ биографских фрагмената древнијих епских јунака попут тројанског Хектора, Марка Краљевића, Бановић Страхиње, војводе Момчила, Јанковић Стојана, Орловића Павла и слуге Милутина. О вези с епским техникама сведоче и појаве епских двојника (Ђурчија и Јаков; Карађорђе и кнез Теодосије), затим фреквентност стилских поступака попут контраста, паралелизама и градација, као и ритам Вуковог хронотопа који је скоковит и наликује композицији дужих епских песама какве певавају муслимански певачи. Ауторка истиче да је Вук своју прозу прошарао и краћим жанровима и да је уместо историјске синтезе користио моделе свакидашњег причања – „повест из уста народа“. Близкости усменом казивању доприносе и просторне формуле и датирања према народном календару. У посебан ток који се у оквиру епохе српског романтизма одређује као фолклорни реализам, према документаристичким, историографским и етнографским слојевима прозе, поред Вука Караџића, Снежана Самарџија сврстава и његове следбенике Вука Поповића и Вука Врчевића, а запажа да им је близак и Стефан Митров Љубиша као представник уметничко-књижевне фазе фолклорног реализма.

Ауторка констатује да се занос народном поезијом испољавао током свих етапа српског романтизма, у свим књижевним родовима, али да је посебан значај имао за формирање младе позоришне публике и специфичне врсте драме. Најпре, истражујући односе *Трагедије Обилић* према традицији, она је на својеврстан начин рехабилитовала дело Симе Милутиновића које прати кобна опаска Љубе Ненадовића да је Сима „при слабој храни написао слабу трагедију“. Премда су везе драме, прве у низу посвећене косовским јунацима и догађајима, и усменог наслеђа веома сложене, ауторка их прати у два повезана тока. С једне стране, експлицитне су тематика и главни јунак, а други дубљи план тиче се поступака приказивања догађаја и карактеризације јунака, те и употребе стилских средстава. Запажа се и да су Милутиновићу били занимљиви за обраду детаљи којих нема у Вуковим песмама (завада Лазаревих кћери, Вук Бранковић као клеветник, смрти Милошеве, Лазарева и Муратове), а који су записани у другим изворима – од дела Мавра Орбина и Јована Рајића, преко бугарштица и народних предања, до песмарице Андрије Качића. Осим тога, предочава се да је Милутиновић користио епске сегменте и то не само оне које припадају косовској тематици, већ и ширем епском фонду, па тако кнез Лазар подсећа на разметљивог Ивана Црнојевића пред млетачким дуждом. У наредној студији показује се у којој је мери и Јован Стерија Поповић у драми *Милош Обилић* (Будим, 1828) имао шири опсег од Вуковог избора, јер се и његова представа највише подудар са записима приморских бугарштица које у прави план стављају Милоша Обилића, за разлику од Вукових песама које творе легендарни лик кнеза Лазара. Закључује се да се највећи Стеријин искорак из фонда традиције и Вукове концепције косовског тематског круга огледа управо у карактеризацији кнеза Лазара који је код Стерије, како запажа ауторка, само владар погрешног избора, немоћан да препозна сплетке. Осим тога Стерија је у драмско ткиво унео и многе друге елементе из народног стваралаштва, од формула сновиђења и елемената фантастике, преко десетерца, сижеа и топонима епских песама, до народних веровања, предања, заклинања, пословица, загонетки, идиома и многих алузија на народне умотворине.

У наредној студији, *Владикине ноћи. Символика ноћи у народној поезији и Његошевом стваралаштву*, Снежана Самарџија начинила је сажет али веома детаљан преглед многоструких представа ноћи у песничком и прозном усменом стваралаштву, у народим обичајима и веровањима, што се издваја као веома подстицајан предлог за даља опсежнија и усмеренија истраживања фолклорног топоса ноћи. Ауторка показује да су, попут ноћи из усменог колективног фонда, бескрајно различите и ноћи у Његошевом стваралаштву, које су особено стилизоване у дослуху с литерарним узорима античких и

хришћанских мислилаца, али и према духу, поетици и законитостима лирске и епске песме, баладе и романсе, као и света бајке, предања и пословичких уопштавања.

Једнако су сложене везе усмене и писане речи које је успоставио Лаза Костић у драмском првенцу, надахнутом најдужом епском песмом из Вукове збирке, што је предмет истраживања у студији *Милијин и Костићев Максим Црнојевић*. Опажајући знатна одступања од епског предлошка (нпр. оживљавање Максимовог лика; судбине ликова друкчије се разрешавају у драми него у песми), Снежана Самарџија идентификује доследност чувања тема, мотива и слика из различитих слојева народне културе и стваралаштва (архаични слојеви свадбе, слављење месеојећа, представе о месецу, обраћање мору, симболика сокола и беле боје, митска коб лепоте, побратимство, једноликост епских јунака и др.), као и елементе транспозиције усмених формула и форми у драмски текст (клетве, заклетве, благослови, пословични говор).

Епоха реализма такође не раскида везе између усмене и писане речи, већ шири и продубљује фолклорни жанровски фонд. У огледу *Фолклорна грађа у приповеци Ветар Лазе Лазаревића* тумаче се снажно присуство традиције и поступци њене надградње, али и разградње фолклорног модела. Међу фрагментима народних приповедака, веровања, фраза, изрека, пословица, заклетви и клетви истакнуто место у Лазаревићевој приповеци, на пример, добила је и легендарна прича о божјој бризи за сваког живог створа, на чије варијанте у записима Милана Ђ. Милићевића и на страницама часописа *Вила* ауторка упућује. Указујући на амбивалентну симболику ветра, Самарџија успоставља могуће везе и сусрете текста с демонолошким предањем. Присуство богатства фолклорних облика ауторка тумачи преко функције истицања особености патријархалног погледа на свет, али и у служби разоткривања процеса који дезинтегришу тај традиционални систем вредности.

И у стваралаштву Радоја Домановића открива се богатство свих традиционалних усмених врста. У огледу *Дело Радоја Домановића и усмена традиција*, пишчеву свест о специфичностима усмених жанрова Снежана Самарџија, између осталог, илуструје и ироничним цитатом из Домановићеве прозе: „Народ има цркве, народ има *песме*, има *пословице*, има *загонетке*, има *приче*, народ има *обичаје*, има мудре *изреке*, има *игре*, има *бајке* и *гатке*... Ето, загонетке су његове и то му нико не дира, али народ би хтео да има и загонетке и политичке слободе. Е, гле молим те! Хоће народ да има бајке и слободу збора и договора.“ Специфичности испољавања хумора и сатире у Домановићевом стваралаштву ауторка посматра и у дослуху с народном смеховном културом и фолклорним празничним амбијентом. Они се реализују такође уз помоћ стилских поступака карактеристичних за усмену нарацију: алегорије, поређења, хи-

перболе, контраста, алузије. Маниром усменог приповедача, Домановић је, како запажа ауторка, дочарао изразе народног живота, али је створио и позадину која се јавља као супротност изопаченим погледима на свет и као антипод новој митологији оличеној у новоствореним демонским бићима као што су Влада, Демократија, Јавно мњење и др.

Премда су се реалисти претежно окренули прозним усменим жанровима, писци попут Стевана Сремца, Петра Кочића и Борисава Станковића уткивали су у своју прозу стихове народних песама. О томе је реч у студији *Јеванђеље по нишчим. Лирска народна поезија у приповеткама Боре Станковића*. Сврставан у лирске реалисте, Станковић је оживео баштину свог завичаја, локални колорит, у ком важну улогу имају народни живот, обичаји, веровања, а нарочито лирска поезија коју је, како запажа Снежана Самарџија, приповедач расуо широм свог ауторског опуса, склопивши тако својеврсну личну антологију народне лирике. До изражаја је дошао и поступак повезивања стихова с прозним фрагментима и парафразирања песама, што је било познато још код Вука Караџића, али је у Бориној прози добило посебну функцију. Осим издвајања ширег круга директних и асоцијативних веза између фолклорног и уметничког, ауторка је у Станковићевој слици света истакла и доминантно присуство култа предака и култа плодности, карактеристичних за обредни и обичајни карактер народне лирике. У дослуху с тим су и празнични амбијент Станковићеве прозе и поступци грађења амбивалентних ликова који највише подсећају на јунаке народних балада.

У наставку књиге ауторка указује на то да се додири између фолклорног наслеђа и српске књижевности у периодима модернизма, те и у савременим литерарним токовима знатно усложњавају и бивају све многозначнији и неухватљивији. Тако ове односе у наредној студији, у којој се разматрају односи Иве Андрића према усменом стваралаштву, ауторка групише у четири категорије. Најнепосредније везе остварују се преузимањем фолклорних фрагмената у прозни текст. Андрић је затим, наводећи стихове, пословице, изреке, приче и предања, испољавао и склоност ка описивању амбијента њиховог извођења, импровизације и рецепције. Трећи начин се тиче реконструкције генезе фолклорног сужеа, а као пример послужио је и мотив погубне женске лепоте, често обрађиван у усменом стваралаштву, већ спомињан у интерпретацији прозе Борисава Станковића. Снежана Самарџија закључује да је Иво Андрић, уз активирање модела деконструкције традиционалних форми и преобликовања ликова и формула усменог стваралаштва, комбинацијом и преплитањем свих ових поступака остварио јединствен привид објективног казивања.

У поглављу посвећеном уделу фолклора у првој књизи *Сеоба* Милоша Црњанског, ауторка издваја експлицитније односе, али уочава и низ

скривенијих и мање очигледних веза – од интерпретације завичајних гусларских песама из круга тема о кнезу Лазару и граничарске епике у туђини, преко сложених додира текста с демонолошким предањима о вампирима, вукодлацима, вилама и вештицама, те сугестивним сновиђењима, веровањима и сујеверјима, до христијанизованих представа и легенди у којима значајно место припада Светом Мрати, који се доводи у везу с вучјим празницима, али и у необичан однос с култом деспота Стефана Штиљановића. У цикличном ритму романа ауторка слуги опонашање тока обредне праксе, а у дескриптивној и симболичној слици света Милоша Црњанског опажа аналогије с фолклорним представама човека у природи, док у специфичностима хронотопа у роману утврђује блискости с моделима народне бајке.

Назначивши већ у уводној студији да је фолклорна подлога била значајна низу композитора с јужнословенског подручја, а да је послужила као инспирација и множини знаменитих европских композитора, Снежана Самарџија посветила је пажњу *Међулушком благу* (1927), јединој музичкој драми коју је саставио Момчило Настасијевић. Сврставан међу најизразитије представнике фолклорног модернизма, Настасијевић у овој драми, занимљиво је, није често и непосредно наводио народне умотворине али је, како ауторка наводи, умео да успостави нити са свеукупним фондом традиције и да текст протка говорењем „матерње мелодије“. Између осталих елемената с фолклорним конотацијама, ауторка издваја статус лирског осмерца, удео хора и колективних ликова, обликовање архаичних представа мртвачке свадбе и заметање наопаког кола, које у драми, пак, нико не игра, али које се наговештава кроз атмосферу, тематику и симболику слика. Драмски текст тема је и огледа *Краљевић Марко Борислава Михајловића Михиза*. Одређујући карактер полемичког дијалога с традицијом у Михизовој драми, Снежана Самарџија сведочи и о јењавању епског упоришта у карактеризацији најпопуларнијег јунака јужнословенске епике, што је омогућило аутору да се гранично приближи комедиографском, али и да слободније појача трагику усамљености остарелог Марка који је бременим историје стекао и неславан статус турског вазала. С друге стране, наглашава се и то да Михиз није могао сасвим да се отме јачини епског импулса који је продирао у драму на свим њеним нивоима. С обзиром на то да је Васко Попа био врсни познавалац усмене баштине и да је опевао најупечатљивије сегменте старе српске религије, у студији *Симболи поезије Васка Поне и усмена традиција* Снежана Самарџија је истраживала резултате Попине поетске надградње различитих слојева традиције и симболизације елемената воде и камена, као и лика Светог Саве. Премда се и Бранко Миљковић у збирци *Ватра и ништа* (1960), посебно у циклусу *Утва златокрила*, окренуо

симболима који постоје у народној књижевности, Снежана Самарџија уочава да Миљковићеве песме не остварују вишезначност експлицитно, него тек у алузијама на усмену поезију и културу, јер је за песника традиција облик успомене и вид „заборављеног сећања“. Удео народне културе чини управо најхерметичније слојеве и у поезији Милосава Тешића у збирци *Млинско коло* (2010). Тумачећи семантику и симболику млинског и народног кола, као и воденице, Снежана Самарџија је начинила и исцрпнији преглед ових топоса у народној књижевности, обичајима и веровањима. Запажајући да је околиш воденице, у одсуству човека, настањен особеним животињским и биљним светом с оностраним конотацијама, ауторка експлицира Тешићеве идеје о заласку традиционалне културе и о поезији као о јединственом медију који баштини читаву фолклорну и културну меморију. Књига се затвара огледом *Господар гиштова. Поигравање с традицијом у Колубарској трилогији Радована Белог Марковића*, у ком се идентификује богатство фолклорних тема, мотива, фрагмената, алузија из усменог жанровског фонда и утврђује обликотворност поступака пародирања, преосмишљавања и поигравања с традицијом. Почетном насловном синтагмом, алудирајући на Толкинов роман *Господар прстенова*, Снежана Самарџија наглашава формирање нових митолошких и демонолошких система у Марковићевој прози која успоставља везе и са савременим и популарним жанром епске фантастике.

Свесна да у једној књизи, па чак ни у многоструко обимнијој, није ниуколико могуће представити све српске писце у чијем се стваралаштву испољавају фолклорни импулси, Снежана Самарџија је ипак начинила велику и згуснуту синтезу изузетне важности за нашу науку о књижевности и о фолклору. Приступајући теми озбиљно, студиозно и посвећено, Снежана Самарџија је значајно допринела надградњи и разради постигнућа својих претходника у овој области. Премда се чини лакше распознати удео усменог у писаном него супротне процесе, књига *Речи у времену* показује да ни усмена нити писана књижевност нису монолитни, независни и затворени системи, већ да су они, напротив, у врло динамичној и непрестаној симбиози. Као потврда нека послужи пример за који ауторка наводи да се никада неће утврдити смер утицаја, спев Гаврила Ковачевића из 1804. године и најпознатија песма Филипа Вишњића *Почетак буне против дахија*.

др Бранко Златковић
Институт за књижевност и уметност
Е-пошта: branzlat@gmail.com

Примљено: 9. 10. 2019.
Прихваћено: 22. 10. 2019.